

А. Д. ПАХАРЄВ*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ*

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНА ДУМКА ПРО ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО І ЛІДЕРІВ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 1(17), с. 118–123

Деякою мірою систематизовані оцінки і концептуальні погляди найвідоміших українських істориків і суспільствознавців щодо політичного лідерства і лідерів. Не розкриваючи подій української історії, автор концентрує увагу на історико-політологічних поглядах на лідерство М. Костомарова, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського і Д. Донцова, які в різних історичних умовах висвітлювали проблему лідерства в Україні.

Вітчизняна політична наука почала формуватися лише у XIX ст., хоча окремі політологічні проблеми і погляди на владу та володарювання беруть початок з періоду Давньоруської держави, феодальної роздробленості, польсько-литовського панування та становлення централізованого Московського царства і Російської імперії.

Сьогодні, коли на пострадянському просторі утворилося 15 нових незалежних держав (деякі з них фактично вперше одержали державну незалежність), виникло прагнення не тільки скласти власну науку про політичне управління, а й відшукати історичні корені національної державності. Це завдання ускладнюється передусім браком справжніх історичних джерел, через що деякі історики і політологи вдаються до відвертої фальсифікації.

Українські політичні мислителі XVII–XX ст. формували свої погляди на проблеми влади, державності, лідерства і розробляли концепції відповідно до тих історичних обставин, свідками яких вони були. Історія розпорядилася таким чином, що українська народність, а потім українська нація сформувалися за відсутності власної державності, яку українці фактично здобули лише наприкінці XX ст., хоча боротьба за власну державу тривала з кінця XVI ст.

Національно-визвольна боротьба українського народу, початок якої було покладено ще у XVI ст., а вищим щаблем стала визвольна війна 1648–1654 рр., висунула не лише плеяду видатних політичних і військових лідерів

(К. Косинський, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Богун, М. Кривоніс, П. Дорошенко та ін.), а й сприяла посиленню уваги до проблем державності, влади, ролі особистостей в історичних подіях. Відомі українські історики, філософи, дипломати і публіцисти, багато з яких були активними учасниками і лідерами політичних подій, правомірно посідають почесне місце в історії вітчизняної політичної науки. Серед цих мислителів слід назвати дипломата і політичного діяча Юрія Немирича, сподвижника гетьмана Івана Виговського і співавтора Гадяцького договору з поляками 1658 р.; гетьмана України в еміграції Пилипа Орлика, автора першої української конституції; гадяцького полковника Григорія Граб'янку, який описав період Гетьманщини і Руїни; філософа Г. С. Сковороду; великого поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка; істориків і лідерів Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова і П. О. Куліша; історика і відомого публіциста В. Б. Антоновича; історика, публіциста й родоначальника української політології М. П. Драгоманова; відомого письменника і революціонера-демократа І. Я. Франка; видатного історика і відомого політичного діяча М. С. Грушевського; письменника і провідного політичного діяча перших десятиліть XX ст. В. К. Винниченка; відомого економіста і політолога М. І. Туган-Барановського та ін.

Автор цієї публікації не ставить за мету широке розкриття подій української історії та боротьби

українського народу за власну державність. Це теми для об'ємних наукових досліджень. У цій статті деякою мірою систематизуються погляди відомих українських політичних мислителів на персональне володарювання і політичне лідерство, які часто висловлювалися в жанрі політичних портретів і біографічних характеристик. Таким чином, стаття є своєрідним історико-політологічним оглядом ідей і поглядів представників української політичної думки на політичне лідерство і лідерів.

Помітне місце у розробці історичних портретів минулого належить відомому історичному Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885). Його монографічні праці “Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії”, “Гетьманство Виговського”, “Бунт Стеньки Разина”, “Мазепа”, а також тритомник “Російська історія у життєписах її найголовніших діячів” відзначаються не лише бездоганною фактологічністю, а й високою літературною культурою, що значною мірою підвищує до них читацький інтерес.

Відзначаючи рішучість і сильний вплив на козаків і селян Богдана Хмельницького, історик пише: “Незважаючи на важливі похибки і помилки, Хмельницький належить до найбільш визначних рушіїв російської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він зробив рішучий поворот у бік Русі і завдав аристократичному устрою Польщі такий удар, після якого цей устрій не мав уже тієї моральної сили” [5, 388–403].

Негативна оцінка особистості Мазепи, неспівзвучна із сучасними поглядами на діяльність цього українського гетьмана, свідчить не стільки про упередженість історика стосовно постаті гетьмана, скільки про його переживання у зв'язку з негативними наслідками гетьманської політики для України. М. І. Костомаров стверджував: “Гетьман Мазепа як історична постать не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст у повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і способом життя, він перейшов у Малоросію і тим зробив собі кар'єру, що підлагоджувався до московської влади і не зупинявся ні перед якими аморальними шляхами. Найбільш правильно визначаючи цю особистість, слід сказати, що Мазепа був втіленням брехні” [6, 320].

Описуючи трагічну долю покараного гетьмана України Павла Полуботка, який був обраний козацькою старшиною після смерті Івана Скоропадського, М. І. Костомаров наводить численні документальні свідчення про цілеспрямовану

ліквідацію політичних пільг Україні Петром Великим. Полуботок, будучи чернігівським полковником, після зради Мазепи залишився вірним Петру, а як наказний гетьман прагнув відновлення гетьманства і ліквідації Малоросійської колегії, яка стала зброєю знищення української автономії. Полуботка викликали до Петербурга і після допитів у Таємній канцелярії арештували й відправили у Петропавлівську фортецю, де він через рік помер. Негативну роль у трагедії Полуботка відіграв Феофан Прокопович, який, ґрунтуючись на листах з України, написав донос Петру про зв'язки Полуботка з Орликом, що призвело до виникнення справи із звинувачення в державній зраді. Ставлячи під сумнів офіційні погляди на Полуботка в імперії, М. І. Костомаров пише: “У Малоросії між тамтешньою інтелігенцією склалася й закріпилася думка про Полуботка як про сміливого, шляхетного і рішучого, тим не менш непохитно відданого престолу і своїм обов'язкам героя, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям задля прав своєї батьківщини” [5, 403–424].

Блискуча галерея політичних портретів видатних діячів російської та української історії, створена М. І. Костомаровим, склала фундаментальну історико-літературну працю “Російська історія у життєписах її найголовніших діячів”. Поряд з численними образами давньоруських князів, російських царів, імператорів, полководців і патріархів видатний історик значну увагу приділяє українським політичним діячам. Про оцінки Б. Хмельницького, І. Мазепи і П. Полуботка вже йшлося вище. М. І. Костомаров яскраво розкриває образи українських гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетери, Івана Сірка, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Яким Сомка, Івана Золотаренка, видатного полководця Івана Богуня [7, 536–559].

Голова Центральної Ради у період революції 1917 року Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934), якого найчастіше називають першим президентом України, поєднував наукову роботу з активною політичною діяльністю. Автор близько двох тисяч наукових публікацій з історії України, він був створювачем ліберально-демократичних організацій, лідером партії “поступівців”, учасником найважливіших політичних подій періоду революції і громадянської війни. З 1919 до 1924 р. перебував в еміграції (Австрія). Повернувшись на батьківщину, М. Грушевський багато зробив для формування історичної науки в

Україні, з 1930 до 1934 р. працював у Москві, був обраний академіком республіканської Академії наук (1924 р.) і академіком Академії наук СРСР. Помер у кисловодському санаторії і похований в Києві на Байковому цвинтарі.

Як видно з історичних праць і політичних заяв М. Грушевського, він тонко відчував різницю між політичним лідером і політичним ватажком, між політиком, який працює заради блага нації, і політиканом, який прагне власної популярності шляхом експлуатації національних почуттів народу. Особливо глибокі характеристики М. Грушевський дав великому українському полководцю і політичному діячу Богдану Хмельницькому. І хоча ці характеристики не завжди однозначні, оцінка українського лідера у цілому позитивна: “Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, майстерний політик-дипломат, він не спроможний був до створення і послідовного виконання планів, спрямованих у далеке майбутнє, тим більше, що і сам він не піднімався над рівнем політичних і громадських поглядів того середовища, яке його зростило”.

Використовуючи численні історіографічні джерела, М. Грушевський малює політичні портрети провідних українських політиків періодів Гетьманщини і Руїни. Влучні оцінки та яскраві характеристики особистостей гетьманів П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Сірка, І. Мазепи та інших українських політичних діячів свідчать про глибоке вивчення проблеми лідерства видатним істориком.

Про трагічно неоднозначну долю Петра Дорошенка автор пише: “Дійсно, майже все населення Правобережної України перейшло на бік Самойловича, коли він з’явився тут зі своїми і московськими військами. Обставини, в яких відбувався турецький похід 1672 р. — перетворення християнських церков Поділля на мечеті, набір хлопчиків в яничари, випадки насильницького обернення в магометанство, — ці факти настільки посилили невдоволення проти Дорошенка за його союз із Туреччиною, що воно з’явилося навіть серед його наближених. ...Коли з’явилося військо Самойловича, відсутність співчуття до Дорошенка — власне, до його політики — проявилася серед українського населення у всій повноті, і за реакцією всі звернулися до Самойловича і Москви”.

М. Грушевський відзначає, що І. Самойлович багато зробив у боротьбі за об’єднання Лівобережної і Правобережної України під головуванням Москви, але потім його пихатість та ігнорування цим підтримки козацької старшини призвели

його до краху. “Московський уряд мав цінувати непорушну лояльність Самойловича, поступливість у зв’язку з вимогами московської політики і оцдадливу, обережну політику. Самойлович розраховував на цю схильність Москви і в другій половині свого правління став справді пихатим і самовладним у внутрішніх відносинах України. Він починає усувати старшину від участі в управлінні, діє самовладно, без участі ради старшини... Двох синів своїх Самойлович улаштував на полковницькі посади, дочку видав за московського боярина і влаштував його призначення воєводою до Києва. Маючи такі зв’язки, він, мабуть, сподівався передати гетьманську булаву після себе одному із синів і зміцнити за своєю сім’єю першість. Це спричинило сильне невдоволення ним з боку старшини, яка і випробовувала на ньому час від часу жало доносу та інтриги і, не вагаючись, звалила зарозумілого вискочку, як тільки змінилося до нього ставлення московського двору”.

Розкриваючи суперечність політичної біографії гетьмана Івана Мазепи, М. Грушевський робить висновок: “Шляхтич за походженням і вихованням, в епоху народних війн України проти польсько-шляхетського режиму, зростаючи в атмосфері інтриг королівського двору Польщі, що розкладався, доволі випадково опинившись у козацькому війську і навряд чи шукаючи в ньому щось, крім особистої кар’єри, новий гетьман, подібно до свого попередника, був досить сумнівним набутком для Гетьманщини в її тодішньому надто серйозному стані. Людина здібна й честолюбна, але надто обережна, яка надто враховувала будь-який ризик і небезпеку для свого “я”, бюрократ і дипломат за складом понять і темпераменту, він був мало придатним для самостійної, відповідальної ролі правителя” [3, 179, 222, 227, 230].

Історична праця М. Грушевського насичена цінними біографічними свідченнями про українських політичних діячів, що значною мірою підвищує до неї не лише науковий, а й пізнавальний інтерес.

Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951) є не тільки визначним письменником і публіцистом, а й найактивнішим політичним лідером України періоду революції та громадянської війни: один із засновників української соціал-демократичної партії, глава уряду Центральної Ради — Генерального секретаріату, глава Директорії, заступник голови Раднаркому і Нарком закордонних справ до еміграції з України у вересні 1920 р.

У відомій праці “Відродження нації” В. Винниченко дає характеристики багатьом політичним діячам того часу, намагається пояснити причини політичного краху того чи іншого українського лідера революційної доби. Так, описуючи період гетьманства П. Скоропадського, автор називає його не просто “слинявим російським генералом”, який створив оточення з блюдолизів і підлабузників, а й прямим агентом німецького імперіалізму. Поразка Директорії пояснюється ганебними діями отаманщини на чолі з Петлюрою. Розгони робітничих з’їздів, розгром профспілок, примусова зміна політичних орієнтирів, процесії з попами, єврейські погроми — все це, на переконання видатного політика, стало передумовою більшовицького наступу в Україні [1, 55–57, 233–239]. Пізніше, перебуваючи в еміграції, незадовго до своєї смерті, В. К. Винниченко повністю зруйнував ореол національного героя, який створили навколо Петлюри його послідовники. У своєму останньому політичному трактаті “Заповіт борцям за визволення”, відзначаючи доволі незначні лідерські здібності “головного отамана”, які посилювалися безмірною пихатістю і честолюбством, В. Винниченко доходить висновку, що політичний злет Петлюри пов’язаний з тогочасною політичною слабкістю української політичної еліти, яку автор “Заповіту” називає громадськістю. У трактаті подано оцінки і короткі характеристики цілої низки політичних діячів історичного минулого України і сучасників автора. У цій галереї політичних лідерів Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, С. Петлюра, П. Скоропадський, В. І. Ленін, Л. Троцький, М. С. Грушевський, “президент” в еміграції О. Левицький, М. Скрипник та багато інших. Причину поразки Б. Хмельницького В. Винниченко пояснює зміною внутрішньополітичної орієнтації на українське панство, яке змінило польське володарювання. Політичний крах Івана Мазепи автор “Заповіту” пояснює орієнтацією лише на зовнішні сили [2, 13–14, 22–40].

Сучасна політична наука України має досить широкий дослідницький матеріал, на основі якого вивчається суспільно-політична діяльність Володимира Винниченка. У книжках і науково-популярних статтях особистість талановитого оратора і визначного політичного діяча перших десятиліть ХХ ст. подана у сукупності з усіма складнощами і суперечностями, характерними в цілому для цієї епохи, а також з урахуванням особистісних якостей, притаманних цій неординарній людині.

Відомий український історик і публіцист В’ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931)

був ідеологом консерватизму. У працях з проблем управління українським суспільством він відстоював ідею державності у формі монархії, яка має спиратися на аристократію, ідею територіального патріотизму, релігію та український консерватизм. Майбутнє України він убачав у створенні незалежної монархії у вигляді спадкової гетьманської влади. Він був супротивником польської моделі монархізму, де королі завжди були маріонетками шляхти. Обґрунтовуючи ідею неможливості створення демократичного суспільства в Україні без попереднього етапу монархічного правління, В. Липинський стверджував: “Я не вірю в те, щоб правда і добро виходили від розігрітих агітаторами хвилеподібних пристрастей випадкової арифметичної більшості, а навпаки вірю у досвід історії людства, який учить, що всі суспільні цінності завжди були створені меншістю, яка вміла володарювати над своїми і чужими пристрастями, організованою і стійкою у своїх переконаннях” [9, 107–110].

У головному своєму політичному трактаті “Листи до братів-хліборобів” (Відень, 1926 р.) В. Липинський намагається пояснити причини поразки української боротьби за створення незалежної держави. Серед цих причин він називає канцелярщину, демагогію і кар’єризм українського чиновництва, а також знищення в результаті внутрішньополітичної боротьби національної аристократії (еліти), яка лише одна спроможна була створити власну державність. Водночас він констатує і радить на майбутнє: “Ми досі не розвинулись у націю через те, що під час Руїни знищили всю козацьку монархію... Без збудування Українського Гетьманства — Монархії — у формі Монархії Трудової, яка найкраще відповідає нашим сучасним соціальним відносинам — ми на віки останемось нацією недорозвиненою, нацією в літературі, нацією-калікою” [8, 87].

Доречний висновок, якого дійшов у своїй монографії В. Липинський, — не самоціль, а символ, який мусить сприяти відродженню національної державної української ідеї, формуванню нової еліти та суспільства громадян-патріотів. Тому так часто в його працях зустрічається теза про відмінність пропонованого ладу від традиційних монархій.

Представник ідеології українського інтегрального націоналізму Дмитро Донцов (1883–1973), автор праць “Історія розвитку української державної ідеї”, “Націоналізм”, “Росія чи Європа”, “Від містики до політики” та ін., став автором української концепції управління суспільством. Ідеї

диктатури, всевладності націократії і націоналістичної ідеології не стали новими у політичній думці ХХ ст. Просто Д. Донцов екстраполював їх на українську дійсність. Можна додати, що на управлінську концепцію Донцова вплинула не лише ідеологія Фрідріха Ніцше. Нам уявляється, що в ній віддзеркалилися концептуальні положення багатьох ідеологів-тоталітаристів ХХ ст., особливо відчутний вплив Роберта Міхельса.

В. Винниченко, розповідаючи про соціал-демократичне минуле Донцова і про його вигнання із соціалістичних лав, запитує: “Коли він ідеологічно не погоджувався із соціалістами, але був такий палкий, такий розумний, такий сміливий і вольовий борець за національну самостійність, то чому він не йшов в український народ разом з іншими несоціалістами, чому не організував душу й тіло української нації для боротьби за визволення? Чому, коли оті “м’якотілі нездарі” сиділи по тюрмах за ту боротьбу, Д. Донцов сидів по галицьких і віденських кав’ярнях?” [2, 69].

У наше завдання не входить докорінне дослідження ідейно-політичних поглядів Донцова і концепції інтегрального націоналізму. Для нас більший інтерес становлять погляди Донцова на найважливіші політичні події та українських політичних діячів. Торкаючись проблеми возз’єднання України з Росією, автор відзначає: “Переяславський трактат був після своєї правної природи (очевидно, йдеться про Березневі статті 1654 року. — А. П.) — добровільним з’єднанням двох незалежних держав на підставі унії, у тому значенні, яке надає цьому слову сучасна наука, тобто спільного було лише фізична особа голови обох держав”. І далі: “...Переяславський трактат був часто ламаний, — то з боку України, то з боку Росії, — бо коли перша не хотіла взагалі слухати ні про яке співжиття з Росією, остання намагалася звести Україну до становища звичайної провінції”.

У розділі про союз з Польщею Д. Донцов з особливим пієтетом змальовує сприятливі для України можливості, які відкривалися в результаті підписання Гадяцького договору (1659 р.), автором якого був гетьман Іван Виговський. Згідно з цим договором мало утворитися нове Російсько-українське князівство, яке охоплювало б територію Полтавської, Чернігівської, Київської областей, а також східну частину Волині та південну половину Поділля. Однак реальні події не дали змоги здійснити цей проект. Провал його затвердження в Сеймі і масові повстання проти Виговського завершилися крахом і для договору, і для гетьмана.

Прагнення поєднати долю України з Туреччиною Д. Донцов пов’язує частково з останнім періодом гетьманства Богдана Хмельницького, але більше уваги надає гетьманству Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького. Він стверджує: “Вже Хмельницький піддався під протекторат султана, якому навіть присягнув. Але найкращого й найенергійнішого сторонника знайшла ідея союзу з Туреччиною в особі гетьмана Петра Дорошенка. В 1669 р. уложив гетьман договір із султаном, який властиво був не чим іншим, як воєнним союзом. Але українському гетьманові, який безперечно був одним з найрозумніших розумів свого часу, не судилося дожити до повної реалізації своїх планів”. Дмитро Донцов замовчує факти пограбувань і насильства турками та їхніми васалами — кримськими татарами українців Правобережжя, що стало передумовою політичного краху П. Дорошенка на посаді правобережного гетьмана й переходу його на службу до московського царя [4, 10–15, 17].

Таким чином, проблема політичного лідерства у суспільній думці України розвивалася у двох напрямках: 1) створювалися концепції політичного лідерства відповідно до історичної епохи та історичних умов; 2) розроблялися наукові політичні біографії видатних особистостей, життєпис та оцінка яких ставали найважливішою частиною, своєрідною конкретикою теорій і досвіду політичного лідерства.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації. — К.; Відень, 1920. — Ч. 3.
2. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К.: Криниця, 1991.
3. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1991.
4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
5. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989.
6. Костомаров Н. И. Мазепа. — М.: Республика, 1992.
7. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — М.: ЭКСМО, 2006.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — Відень, 1926.
9. Липинський В. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. — К.; Філадельфія, 1994.

Систематизовані погляди і концепції відомих українських мислителів про політичне лідерство і лідерів. Автор звертає увагу читачів на історико-політологічні оцінки провідних українських політичних діячів і погляди на лідерство з боку найвідоміших українських істориків і суспільствознавців — М. Костомарова, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського і Д. Донцова.

Систематизированы взгляды и концепции известных украинских мыслителей о политическом лидерстве и лидерах. Автор обращает внимание читателей на историко-политологические оценки ведущих украинских политических деятелей и взгляды на лидерство со стороны наиболее известных украинских историков и обществоведов — Н. Костомарова, Г. Грушевского, В. Винниченко, В. Липинского и Д. Донцова.

Надійшла 30 серпня 2007 р.